

Svoboda, Libor

Vztahy Bohdana Chmelnického a Moskvy v letech 1648-1649

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. C, Řada historická.
2001, vol. 50, iss. C48, pp. [119]-143

ISBN 80-210-3085-2

ISSN 0231-7710

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101998>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

LIBOR SVOBODA

VZTAHY BOHDANA CHMELNICKÉHO A MOSKVY V LETECH 1648–1649

„...Nejjasnější, veliký, a přeslavný care Moskevský, a nám velmi milostivý pane a dobroději. Podobno božskému zázraku se stalo to, co jsme si sami vždy přáli a o co jsme usilovali, abychom tento čas mohli skrze naše posly popřát vašemu carskému veličenstvu dobrého zdraví...“¹ Těmito slovy začíná, dnes již legendární list Bohdana Chmelnického moskevskému caru Alexeji, z (8.) 18. června 1648. List, jenž byl prvním oficiálním pokusem slavného kozáckého hejtmana prolomit izolaci a navázat řádné diplomatické vztahy s Ruskem, stál na počátku zprvu opatrných, později však stále intenzivnějších vztahů moskevského panovníka s vůdcem vzbouřených kozáků. Závažnost a důležitost tohoto „uzlového bodu“ ukrajinské historie na rozhraní pozdního středověku a raného novověku si uvědomovali již současníci² a svůj hodnotící postoj k této události, zejména jejímu významu pro současnost, byli nuceni zaujmout i ukrajinští, ruští a polští historikové všech následujících generací.³ Tato aktualizace v podstatě znemožnila a stále ještě svým způsobem znemožňuje objektivní zhodnocení, dosud přespříliš poznamenané politickými diskusemi a ideologickými konstrukcemi, které často hrály důležitější roli nežli holá fakta. Na události staré několik století se nahlíželo a nahlíží pod zorným úhlem aktuálního politického dění a historická fakta zde sloužila a slouží jako pouhý nástroj v politickém boji a jako argument při prosazování určitých politických plánů a záměrů. Přirozeně, každá doba vnesla do problematiky svůj pohled, své vidění, a velkou roli sehrála i ideologická východiska a národnostní původ jednotlivých badatelů. Snahy o navázání spojení s Moskvou považovali někteří, především sovětští, ale i ruští

¹ *Dokumenty Bohdana Chmelnyč'koho 1648–1657*. Ed. Kryp'jakjevič, I. – Butič, I.. Kyjiv 1961, dok. 10. s. 48. Dále jen *Dokumenty B. Ch.*

² H o r o b e c, V. M.: *Moskovs'ka polityka Bohdana Chmelnyč'koho: dyplomatyčna rytoryka ta polityčna praktyka*. Ukrajins'kyj istoryčnyj žurnal, 1995, č. 4, s. 45–56.

³ Obsáhlé a vyčerpávající zhodnocení dosavadní historické literatury a názorů, spolu s profily nejvýznamnějších badatelů podal ve své práci americký historik B a s a r a b, J.: *Pereiaslav 1654: a Historiographical Study*. Edmonton 1982.

historici za předem promyšlené. Podle této interpretace směřovalo veškeré úsilí Bohdana Chmelnického od počátku k jedinému cíli, ke spojení s Moskevským státem.⁴ Vyvrcholení Chmelnického snah většina historiků spatřovala v dohodě mezi carem a záporožským vojskem uzavřenou v Perejaslavi v lednu 1654, kdy se kozáci stali spolu s celou Ukrajinou dobrovolně poddanými ruského cara. Toto spojení, vykládané jako progresivní čin, mělo být cílem moskevské politiky. Chmelnický a spolu s ním všichni kozáci a celý ukrajinský národ si přáli jediné, vymanit se z polského národnostního, sociálního a náboženského útlaku a připojit se k Rusku.⁵

Současná ukrajinská historiografie vidí problém naprosto rozdílně. Do období 1648–1657, které označuje pojmy „národní revoluce“ a „osvoboditelská válka“, klade počátek formování moderní ukrajinské státnosti a význam a úloha Rusů v Chmelnického zahraniční politice není oceňován tak kladně, jak tomu bylo za sovětské éry. Ukrajinská historiografie se v mnoha případech nedokáže zcela oprostít od nacionálních pohledů a přeceňování některých momentů vlastní historie, což vede k ne zcela vyváženému pohledu na národní dějiny a k idealizaci některých jejich úseků.⁶ Tradičně velkou pozornost ukrajinským dějinám v polovině 17. století věnuje historiografie polská, která se podobně jako ukrajinská jen velice obtížně vyhýbá nacionálně zabarvenému hodnocení.⁷

Hlavním cílem předkládané práce není kritika jednotlivých tezí a názorů. Mým záměrem bylo pokusit se zjistit, na jaké úrovni se vztahy Ruska a kozáků nalézaly v prvních měsících války, kdy se skutečná kozácká vnitřní i zahraniční politika, v níž Moskva později sehrála nemalou úlohu, teprve rodila. Časově jsem si téma vymezil od pokusů o první kontakty v červnu 1648 až po uzavření Zborovských dohod v srpnu 1649. Zborovské dohody tvoří v historii povstání jeden z vrcholných bodů, po jejich uzavření se politická situace na Ukrajině a v celé východní Evropě podstatně změnila. Kozáci sice formálně nadále podléhali Rzeczki Pospolité, ve skutečnosti však Chmelnický prováděl vlastní, na

⁴ Horobec, V. M.: *Moskovs'ka polityka*, s. 46.

⁵ Typickým příkladem je sborník studií sovětských historiků vydaný k třístému výročí Perejaslavské dohody. *Vossojedinienie Ukrainy s Rossiej 1654–1954*. Sbornik statej. Moskva 1954. Obsáhlé zhodnocení marxistické literatury viz B a s a r a b , J.: *Pereiaslav 1654*, s. 162–202.

⁶ Klasickým příkladem je práce S m o l i j , V. A. – S t ě p a n k o v , V. S.: *Ukrajin's'ka nacional'na revolucija XVII st. (1648–1676 rr.)*. Ukrajina kriz viky. Tom 7, Kyjiv 1999. Mé výtky se netýkají celé současné ukrajinské historické produkce k tématu. B. Chmelnickému a jeho době, je na Ukrajině, kde v posledních letech povstala řada kvalitních prací věnovaných 17. století věnována značná pozornost a je předmětem mnoha diskusí. K tomu srovnej obsáhlou recenzi práce Smolije a Stěpankova. J a k o v e n k o , N.: *U korol'ach proletars'koj revoluciji*. Ukrajins'kyj humanitarnyj ohljad, vypusk 3, 2000, s. 58–79.

⁷ Typickým dokladem je, bohužel, kniha významného historika a jednoho z největších znalců ukrajinských dějin 17. století W. A. Serczyka. S e r c z y k , W. A.: *Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651*. Warszawa 1998, 1999.

Poláciích nezávislou politiku, což se samozřejmě odráželo i v poměru kozáku a Moskvy.⁸

V dějinách východní Evropy sehrál rok 1648, stojící na počátku zásadních mocenských a geopolitických změn ve východní Evropě, úlohu významného mezníku. Větší část území nynější Ukrajiny, jež byla součástí polsko-litevského soustátí tzv. Rzeczzi pospolité, ochromil výbuch velkého kozáckého povstání, namířeného proti ústřední polské vládě. Stačilo několik měsíců a ukrajinské země se ocitly mimo dosah a kontrolu státních institucí. Původně obyčejné povstání se rozrostlo v rozsáhlý, dvě desítky let trvající konflikt, do něhož se aktivně zapojilo více států. Posléze se již nebojovalo pouze o ovládnutí ukrajinských zemí, ale o celkové uspořádání poměrů ve východní části Evropy.

V polovině 17. století zaujímal Rzecz Pospolitá ve východní Evropě postavení významné regionální mocnosti.⁹ V roce 1648 měla sice již své vrcholné období, tzv. „zlatý věk“, který prožívala v druhé polovině 16. a v počátcích století 17. víceméně za sebou, stále se však jednalo o zemi jejíž moc a význam nemohl žádný ze skutečných či potenciálních nepřátel podceňovat. Rozlohou největší evropský stát vznikl v roce 1569, kdy se uzavřením tzv. Lublinské unie spojila Polská Koruna v jeden celek s Velkým knížectvím Litevským.¹⁰ Zároveň byly ukrajinské země Kyjevsko, Braclavsko, Podlesí a Volyň odtrženy od Litvy a inkorporovány přímo do polského království.¹¹ Spojení obou zemí mělo vedle kladů i své stinné stránky. Spolu s Litvou „zdědila“ polská Koruna celou řadu sporných otázek. V průběhu 16. století se stále více ukazovalo, že samotná Litva nebude mít dostatek sil, aby mohla vzdorovat sílící Moskevské Rusi a bylo to právě spojení s Polskem, které mělo Litvě pomoci účinně čelit ruskému tlaku. Celou situaci komplikoval i fakt, že od samého počátku své existence až po zánik roku 1795 neměla Rzecz Pospolitá přesně vyznačené a vymezené východní hranice.¹² Před Rzeczí Pospolitou tak vyvstávalo stálé nebezpečí války s východním sousedem. Navíc byla většina obyvatel nově připojených zemí ortodoxního vyznání.

V Polsku, zemi proslulé v 16. století náboženskou tolerancí, nabývala od sedmdesátých let 16. století neustále většího vlivu působení katolické protireformace. Tento proces zesílil po nástupu Zikmunda III. fanatického katolíka, na polský trůn. V zemi ještě po celé 17. století existovaly silné skupiny nekatolíků, moc ve státě však pevně držely katolicky orientované kruhy podporované katolickou církví. Častým důvodem konverzí na katolictví byla lepší příležitost spo-

8 K rusko-ukrajinským vztahům G o j , P.: *Dyplomatyčni stosunki Ukrajinny z moskovščinoju 1648–1651*. Mjunchen – Lviv 1996.

9 K dějinám Polska v polovině 17. století T o p o l s k i , J.: *Polska w czasach nowożytnych. Od środkowoeuropejskiej potęgi do utraty niepodległości (1501–1795)*. Poznań 1999.

10 Rzecz Pospolitá se stala federací dvou rovnoprávných členů se společným panovníkem, sejmem a měnou. Centrální úřady a vojsko si každá země ponechala své.

11 S u b t e l ' n y j , O.: *Ukrajina istorija*. Kyjiv 1993, s. 107–108.

12 Ř e z n í k , M.: *Mezinárodní postavení polsko – litevského státu za Vladislava IV. (1632–1648)*. Historický Obzor, 1995, ročník 6, č. 3–4, s. 51–55.

lečenského vzestupu a kariéry, přičemž zpravidla platilo, že přijetím katolické víry přijala dotyčná osoba i polský jazyk a polskou kulturu, tedy se polonizovala. Jestliže magnáti a střední šlechta zpravidla přestupovala na katolictví, nižší šlechta, měšťanstvo a venkovské obyvatelstvo zůstávalo pravoslavné.

Pokus o vytvoření unie mezi katolictvím a pravoslavím, tzv. Brestská unie podepsaná roku 1596, jejímž výsledkem byl vznik řeckokatolické církve a zákaz působení církve pravoslavné na území Rzecz Pospolité, neskončil zcela v souladu s přáním svých tvůrců. Polská politická reprezentace nevyužila všech možností a její postup vůči pravoslavným byl poznamenán řadou chyb a omylů. Tvrdošijné lpění na zákazu pravoslavné církve a okázalá podpora církve uniatské jen situaci nebezpečně radikalizovaly a vyvolaly nespočet násilných akcí. Do řad obránců ortodoxní víry se zapojili příslušníci téměř všech vrstev ukrajinského společenství: šlechta, měšťanstvo a role ozbrojeného ochránce se chopili kozáčtí vůdci. S jejich pomocí byla roku 1620 ilegálně obnovena ukrajinská pravoslavná církev. Legální obnovení bylo možné až po smrti Zikmunda III. Vladislav IV. roku 1632 povolil pravoslavnou církev v čele s metropolitou Petrem Mohylou.

Během dlouhé vlády prvního příslušníka švédského rodu Vasovců na polském trůně Zikmunda III. (1587–1632) a jeho syna Vladislava IV. (1632–1648) dosáhlo polsko-litevské soustátí největšího teritoriálního rozmachu. Poté, co švédský sněm roku 1599 Zikmunda detronizoval a zvolil švédským králem jeho strýce Karla IX., zavlkl král Zikmund Rzecz Pospolitou do těžkých a vysilujících válek se Švédskem.¹³ Zikmund se stejně jako jeho synové Vladislav a v prvních letech vlády Jan Kazimír formálně nikdy nevzdal titulu švédského krále. Nešlo jen o navrácení švédské královské koruny. Obě země se snažily o ovládnutí a kontrolu baltického prostoru. V zahraniční politice se Zikmund po uzavření míru roku 1613 orientoval na spolupráci s rakouskými Habsburky. Dobré vztahy s Vídní učinily Rzecz Pospolitou součástí habsburského tábora v prvních desetiletích třicetileté války, a i když se polská armáda bezprostředně nezúčastnila vojenských operací v Říši, byl význam a úloha Polska jako státu, o jehož přízeň se ucházely oba zneprátelené tábory, velký.¹⁴ Zikmund pomohl Ferdinandovi v době českého povstání a povolil císařským verbovat vojsko na svém území. Lisovčici, profesionální vojenské jednotky, kteří se nechali naverbovat do císařských služeb zachránili Vídeň obleženou vojsky Gábora Bethlena a českých stavů. Jako součást třicetileté války pokračoval i švédsko-polský konflikt vedený v jižním a jihovýchodním Pobaltí a ukončený příměřím v Altmarku roku 1629.

Obratnou politikou krále Vladislava IV., jenž nastoupil na polský trůn po smrti svého otce Zikmunda III. roku 1632, a kancléře Ossoliňského, kteří dovedně lavírovali mezi Francií i Habsburky, se podařilo udržet zemi stranou poslední zdlouhavé fáze třicetileté války. Vztahy se Švédskem byly sice nadále napjaté, avšak angažovanost Švédska ve válkách v Říši vylučovala, alespoň prozatím,

¹³ Švédským králem byl od roku 1593.

¹⁴ W ó j c i k , Z.: *Historia powszechna XVI-XVII. wieku*. Warszawa 1996, s. 273.

ozbrojené střetnutí. Dlouhé polsko-švédské nepřátelství ukončilo v roce 1635 příměří uzavřené ve Sturmsdorfu na 25 1/2 roku.

Země se zdánlivě jevila jako vnitřně stabilizovaná a její postavení na mezinárodní politické scéně relativně pevné. Dominantní pozice v zemi osídlené z velké části obyvatelstvem nepolského původu získávala polská kultura a polský jazyk. Již v tomto období se však začínají ve vývoji země objevovat příznaky negativních jevů a tendencí ať v oblasti zahraničně či vnitropolitické, jež se o několik desítek let později nemalou měrou podílely na postupném úpadku Rzeczy Pospolite. Na úkor neustále slábnoucí královské moci získávala vysoká šlechta stále větší prostor a její podíl na řízení státu se zvyšoval. Za vlády Zikmunda III., jenž se pokoušel o uplatnění stejného modelu centralizovaného absolutistického státu, jaký byl v sousedních zemích zejména v habsburské monarchii, sice nedosáhl tento proces ještě takových rozměrů jako v následujících obdobích a „zlaté šlechtické svobody“ se ještě nestaly brzdami efektivního řízení a fungování státního aparátu. Již tehdy však začaly představovat vážný problém, který narůstal za Zikmundových nástupců. Byly to právě události roku 1648 a následujících let, kdy se řada těchto negativních jevů měla projevit v plné síle.

Na sklonku života se Vladislav IV. rozhodl uspořádat mohutnou křížovou výpravu proti Osmanské říši a jejímu vazalu Krymskému chanátu.¹⁵ Osmanská říše, s níž mělo Polsko do té doby až na výjimky (válka v letech 1620–1621) dobré vztahy,¹⁶ procházela těžkou vnitřní krizí, aktivnější zájem o situaci v severním Černomoří navíc znemožňovala roku 1645 započatá válka s Benátkami (tzv. Kandijská válka). Krymští Tataři působili svými loupeživými nájezdy, současníky přirovnávaným k živelným pohromám, na ruské a polské území nesmírné škody a znemožňovali ekonomické využití úrodných oblastí Ukrajiny a jižního Ruska.¹⁷

Duchovním otcem projektu byl polní hejtman S. Koniecpolski, jenž vypracoval dokument s názvem „Dyskurs o zniesieniu Tatarów“ a 5. ledna 1646 jej přednesl na tajné radě.¹⁸ Rzecz Pospolita se měla spojit s Moskvou a za pomoci

15 O králových válečných přípravách C z a p l i ŋ s k i , W.: *Władystaw IV. i jego czasy*. Warszawa 1972, s. 353 a následující.

16 Jako příčina války byly tureckou stranou udávány ničivé kozácké nájezdy na Krym a na samotné osmanské území. Skutečným důvodem války byla prohabsburská politika Zikmunda III. Francouzské a švédské diplomacii se podařilo přimět Turecko k válce ve snaze odvrátit pozornost Polska od událostí ve střední Evropě.

17 Fisher, A.: *The Crimean Tatars*. Stanford, 1978. Solidní kompilací o polsko-tatarských vztazích, opírající se z velké části o Fisherovu práci je kniha L. Podhorodeckého. Viz Podhorodecki, L.: *Chanat krymski i jego stosunki z Polska w XV-XVIII w*. Warszawa 1987. O vztazích Tatarů a Moskvy viz: Novosel'skij, A. M.: *Bor'ba Moskovskogo gosudarstva s Tatarami v pervoj polovine XVII veka*. Moskva-Leningrad 1948; Sanin, G. A.: *Otnošenija Rossii i Ukrainy s Krymskim chanstvom v seređine XVII veka*. Moskva 1987.

18 Celé znění zaznamenal v diáři Stanisław Oświecimski při příležitosti Koniecpolského smrti. *Stanisława Oświecimsa dyaryusz 1643–1651*. ed. Czermak, W. Kraków 1907, 130 a následující.

kozáků vymazat chanát z mapy, aby tak navždy zmizelo nebezpečí tatarských vpádů na území obou států. Za poskytnutou pomoc měl Krym zůstat součástí Moskevského státu.¹⁹ Plán války proti chanátu můžeme považovat zřejmě za umírněnou variantou megalomanských a nereálných králových záměrů vyhlásit křížové tažení v čele s Rzeczí Pospolitou namířené proti Osmanské říši.

Královy válečné úmysly narazily na tvrdý a nečekaný odpor šlechty. I přes Vladislavovo ujišťování senátorům, že neučinil nic, co by ohrozilo jejich zákonná práva, byl plán v říjnu 1646 zamítnut sněmem a velkolepě pojaté přípravy na válečný střet s Osmanskou říší, do které polského krále tlačila papežská kurie a hlavně Benátky, neměly v zamýšleném rozsahu žádné šance na uskutečnění. Mezinárodní situace nepřála provedení grandiózní akce, a tak se jediným hmatatelným výsledkem složitých diplomatických jednání stalo podepsání „věčného míru“ s ruským carem za aktivního přispění diplomata Adama Kisiela na podzim roku 1647.²⁰

Kozáci, kteří tvořili neoddělitelnou součást společnosti obývající řídce osídlené území na pomezí stepi a lesních oblastí na jihovýchodě Rzeczí Pospolité, se snažili cestou odporu zachovat si či případně rozšířit privilegia udělovaná jim polskými králi jako odměnu za službu při ochraně před tatarskými vpády nebo za vojenskou pomoc ve válkách.²¹ Postoj státní moci vůči kozákům nabýval v průběhu let na rozhodnosti. Typickým dokladem byl postup, jakým bylo potlačeno poslední povstání v letech 1637–1638. Po krutých represích, jejichž cílem bylo jednou pro vždy vyřešit kozáckou otázku a dostat kozáky pod kontrolu státu, nastalo desetileté období klidu, v dějinách Ukrajiny 17. století zcela výjimečné, pojmenované „zlatý mír“. Neměl však dlouhého trvání. Během deseti let se nakupilo mnoho nevyřešených problémů, jež se nedotýkaly pouze úzce vymeze-

¹⁹ Tamtéž, 131.

²⁰ Adam Kisiel, 1600–1653 byl nejvýznamnějším představitelem propolsky orientované pravoslavné ukrajinské šlechty. Na sněmech hájil pravoslavi a prosazoval myšlenku náboženské tolerance, díky čemuž se těšil na Ukrajině značné popularitě. Loajální Kisiel byl vynikajícím diplomatem a obratným vyjednávačem, ve službách Rzeczí Pospolité. Roku 1648 po výbuchu povstání vyvinul úspěšnou diplomatickou aktivitu, jež přispěla k uzavření příměří. Když na sněmu téhož roku vystoupil proti křivdám páchaných na kozácích byl označen za zrádce. Do své smrti asistoval u všech jednání s Bohdanem Chmelnickým a svým smířlivým a uvážlivým postojem se dostával do sporů s radikálně naladěnou šlechtou, obzvláště s Wiśniowieckým. Neúspěšná snaha smířit nesmířitelné, tj. magnáty a Kozáky se proměnila v jeho osobní tragedii, kdy nebyl pro Poláky důvěryhodný a pro Kozáky byl nepřítel. S y s y n , F. E.: *Between Poland and Ukraine: The Dillema of Adam Kisiel, 1600–1653*. Cambridge, Massachussets 1985, s. 134–140

²¹ K dějinám ukrajinských kozáků před rokem 1648 J a v o r n i c k i j , V. I.: *Istorija zaporoz'kich kozakiv v troch tomach*. Lviv 1990, 1991, 1992; H r u š e v s ' k y j , M.: *Istorija Ukrajiny-Rusy*. tom VII. Kyjiv 1995; S e r c z y k , W. A.: *Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku*. Kraków 1984; T o m k i e w i c z , W.: *Kozaczyzna ukrainna*. Lwów 1939; W ó j c i k , Z.: *Dzikie Pola w ogniu, O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej*. Warszawa 1968; H o l o b u c ' k y j , V.: *Zaporožske kozactvo*. 2. vyd. Kyjiv 1994; G o r d o n , L.: *Cossak Rebellions. Social Turmoil in the Sixteenth-Century Ukrain*. Albany New York, 1983.

né sociální skupiny kozáků, ale i ostatních vrstev ukrajinské společnosti. Napjatou situaci na Ukrajině zhoršil neúspěšný pokus krále Vladislava IV. zorganizovat křížovou výpravu namířenou proti Vysoké Portě a Krymskému chanátu.²² Válečné přípravy v letech 1646–1647 vzbudily na Ukrajině velké naděje a očekávání. Není přesně známo, co král kozákům za jejich pomoc slíbil.²³ O to horší reakce a pozdvižení mezi kozáky, očekávajícími výhody za vojenskou pomoc vyvolala zpráva o definitivním krachu královských plánů. Zmařená příležitost získat nazpět alespoň část uzmutých svobod vzbudila na Záporoží velké vření. Situace se natolik vyhrotila, že kancléř Ossoliński v srpnu 1647 osobně navštívil Ukrajinu, aby se pokusil dohodnout s kozáckou staršinou a uklidnil náboženské spory, které nastaly po smrti kyjevského metropolitů Petra Mohyly. Rozhovory s kozáky se odehrávaly s přísnou konspirací a nulovým výsledkem, kancléři se nepodařilo přesvědčit o upřímnosti králova jednání.²⁴ Napětí stále více a více narůstalo a stačila příslovečná jiskra, aby Ukrajina stanula v plamenech. Stalo se tak v zimě roku 1648.²⁵

Muž, jenž stanul na čele povstání jevícího se zpočátku jako běžná kozácká revolta, se jmenoval Bohdan Zenobius Chmelnický. Osobnost Chmelnického se již za jeho života stala předmětem různých sporů, dohadů a interpretací ze strany současníků a pozdějších historiků, publicistů a propagandistů, lhodestjno, zda se jednalo o příznivce, či naopak reprezentanty nepřátelského tábora. Potomek nižší pravoslavné šlechty, jež se ve službách polských magnátů aktivně podílela na kolonizaci Ukrajiny,²⁶ se se vši pravděpodobností narodil roku 1595 v městečku

22 C z a p l i ň s k i , W.: *Władysław IV.*, s. 355.

23 Podle některých historiků slíbil král zvýšení rejstru na 12 000 až 20 000 a stažení korunních vojsk z Ukrajiny. S m o l i j , V. A. – S t e p a n k o v , V. S.: *Bohdan Chmelnc'kij, chronika žyttja ta dijaľnosti*. Kyjiv 1994, s. 54.

24 K u b a l a , L.: *Jerzy Ossoliński*. Warszawa 1924, s. 253–255.

25 Literatura k dějinám Ukrajiny v letech 1648–1654 je natolik obsáhlá, že již pouhý její výčet by přesáhl místo určené tomuto článku. Uvádím proto jen úzký výběr. Pro svoji faktografickou hodnotu jsou dodnes cenné práce klasiků ukrajinské a ruské historiografie M. Hruševského a S. M. Solovjova. H r u š e v s ' k y j , M. S.: *Istorija Ukrajiny-Rusy*. Tom VIII, IX-1, Kyjiv 1995, 1996 (reprint); S o l o v j o v , S. M.: *Istorija Rosii s drevnejšich vremen*. Kniga 5. Moskva 1961; S m o l i j , V. A. – S t e p a n k o v , V. S.: *Ukrajn'ska děržavna ideja XVII-XVIII st. Problemy formuvannja, evolucii, realizaciji*. Kyjiv 1997; t i ž : *Ukrajins'ka nacional'na revolucija XVII. st. (1648–1676 rr.)*. Ukrajina kríz viky. Tom 7, Kyjiv 1999; B o ľ o b u c k i j , V.: *Diplomatičeskaja istorija Osvoboditelnoj vojny ukraïnskogo naroda*. Kijev 1962; J a k o v e n k o , N.: *Historia Ukrainy*. Lublin 2000; S e r c z y k , W. A.: *Historia Ukrainy*. Wrocław 1979; t ý ž : *Na pľonacej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651*. Warszawa 1998, 1999; K a p e l l e r , A.: *Kleine Geschichte der Ukraine*. München 1994; S u b t e l n y j , O.: *Ukrajina istorija*. Kyjiv 1993; K u b a l a , L.: *Szkice historyczne*. seria I, II. Warszawa 1923–1924; Z l e p k o , D.: *Der grosse Kosakenaufstand 1648 gegen die polnische Herrschaft*. Wiesbaden, 1980; C h y n c z e w s k a - H e n e l , T.: *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.* Warszawa 1985.

26 K zformování ukrajinské šlechty pravoslavného vyznání v pozdním středověku a raném novověku a jejím významu pro udržení národnostního povědomí, viz J a k o v e n k o ,

Čyhyryn ležícím cca 150 kilometrů jižně od Kyjeva, kde jeho otec Michal zastával ve službách korunního hejtmána Stanisława Żółkiewského místo podstarosty. Odměnou za věrné služby obdržel Chmelnický senior dvůr Subotov vzdálený necelých 10 kilometrů od Čyhyrynu.²⁷ V mládí se Bohdanovi dostalo na svou dobu a na prostředí, ve kterém vyrůstal, kvalitního vzdělání. Na jezuitském gymnáziu ve Lvově absolvoval studia gramatiky, poetiky a rétoriky. Podle hodnověrných svědectví byl schopen dohovořit se latinsky, což zdaleka nebylo v kozáckém prostředí pravidlem. V roce 1621 se spolu se svým otcem zúčastnil války s Osmanskou říší a v bitvě pod Cecorou, kde zahynul jeho otec, padl do tureckého zajetí, odkud se, neznámo za jakých okolností, navrátil až po několika letech.²⁸ Po svém návratu opustil službu u vyšší šlechty a svůj další život, podobně jako mnoho dalších nižších šlechticů, spojil s kozáckým společenstvím, kde si záhy získal všeobecnou vážnost. O jeho životě ve dvacátých a třicátých letech 17. století máme jen minimum zpráv. Oženil se a hospodařil na zděděném dvoře v Subotově. O účasti v kozáckých povstáních a Smolenské válce nemáme hodnověrné zprávy. Ve třicátých letech vykonával funkci písaře vojska záporožského, která patřila mezi kozáky k těm nejmávanějším. Ve světle dochovaných pramenů se nám jeví spíše jako zámožný, usdlý a důvěryhodný muž, těšící se jistě autoritě a uznání, přijatelný pro kozáky i pro Poláky, jehož poměr vůči panovníkovi a jeho služebníkům lze nazvat loajálním. V roce 1646 se stal jedním z členů delegace zastupující kozáckou staršinu při jednání s Vladislavem IV. o kozácké účasti v křížové výpravě proti Turkům.²⁹ Někdy v této době došlo k osudovému sporu mezi ním a čyhyrynským starostou Czaplínským. Přesné pozadí sporu trvajícího zřejmě několik let, neznáme. Kromě majetku šlo i osobní záležitosti týkající se Chmelnického milenky Heleny. Starosta nakonec Chmelnického pod záminkou, že nemůže řádně dosvědčit svá majetková práva, o dvůr Subotov i se vším příslušenstvím připravil a nařkl jej ze zrady. Chmelnický se nejprve pokoušel svůj majetek získat zpět soudní cestou, avšak neuspěl. Po neúspěšných pokusech domoci se spravedlnosti byl obviněn (přesné okolnosti jsou opět neznámé) ze spiknutí a hrozil mu trest smrti.³⁰ Před trestem musel uprch-

N.: *Ukrajins'ka šljachta z kincja XIV do seredyiny XVII st. (Volyň i Central'na Ukrajina)*. Kyjiv 1993; K podílu polské šlechty na kolonizaci Ukrajiny v předvečer povstání v roce 1648 viz Litwin, H.: *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę w latach 1569–1648*. Warszawa 1990.

27 Celou problematiku místa a data narození Bohdana Chmelnického shrnul naposledy polský historik Janusz Kaczmarczyk. Kaczmarczyk, J.: *Bohdan Chmielnicki*. Wrocław 1988, s. 8–11.

28 Tamtéž, s. 15.

29 *Stanisława Oświecima dyaryusz*, s. 133–134.

30 Po svém útěku na Záporoží píše Chmelnický list králi a hejtmanu Potockému v nichž oznamuje důvod svého odchodu na Sič a vypočítává škody způsobené mu Czaplínským. *Dokumenty B. Ch.*, dok. 1, 2, 4, s. 23–26, 28–30, 33–34. Listy Potockému pocházejí z března a list králi z června 1648. *Dokumenty B. Ch.*, dok. 1, s. 23 „Iz on Czaplínski upodobawszy sobie futor mój własny ojcowski, uprosil sobie u nieboszczyka slawnej pamieci pana krakowskiego (Stanisława Koniecpolského, pozn. L. S.) na pomienionym futorze moim slobodke

nout do stepi, na Záporoží, což bylo jediné místo, kde mohl najít bezpečné útočiště.³¹

V krátké době se mu podařilo ovládnout Sič a uzavřít spojenectví s Tatary. Chmelnického iniciativa přišla chánovi velice vhod. Islam Gerej věděl o polských válečných přípravách a jako odplatu se chystal na jaře 1648 zaútočit na Ukrajinu. V případě loupeživého vpádu do nitra země se Tataři nyní nemuseli obávat překážek v podobě kozáckých pevnůstek a vojenských táborů, znesnadňujících a mnohokrát i přímo znemožňujících postup vojsk do vnitrozemí.³² V době pobytu kozáckých vyslanců na Krymu začaly nepokoje na Ukrajině narůstat. Zpráva o důvěrných jednáních s odvěkým nepřitelem Rzeczy Pospolité Tatarsy se rychle roznesla po celé zemi a státní moc se připravovala k okamžitému zásahu.³³ Kozáky nikdo nepodceňoval, zkušenosti s uplynulých let ukazovaly, že kozácké vzpoury mají stále větší ohlas u venkovského obyvatelstva i městské chudiny. Každé nové povstání mělo ničivější průběh nežli předcházející a k jeho potlačení muselo být vynaloženo mnohem více sil a prostředků.

První střetnutí polské armády s kozáckým vojskem dopadla katastrofálně. V květnu 1648 uštedřili kozáci a Tataři polským vojskům dvě drtivé porážky, u Žlutých vod 29. dubna až 16. května a pod Korsuní 26. května 1648. Oba vůdci vojska Potocki a Kalinowski padli do zajetí a armáda, jež měla za úkol potlačit vzbouření, byla zničena. V průběhu několika jarních a letních měsíců přestala fakticky existovat polská vláda nad Ukrajinou. Povstání se začalo rozrůstat, ke kozákům se začalo houfně přidávat venkovské obyvatelstvo a stranou nezůstala ani drobná šlechta a měšťanstvo. Všeobecný chaos, anarchii a bezradnost umoc-

sądzić. ...Który gwałtem odjawszy podczas śmierci nieboszczykowskiej ze wszytkiemu pozytkami, z chłopami, ze stawami, z sianozeciami, który nieboszczyk ojciec mój z dawnych wieków trzymał, na który to ten futur mam przywilej jego K. Mści... abym ja mógł według dany jego k. mści p. m. przy ubogiej ojczyźnie mojej zostawać; niczego nie słuchając jego Mśc. Pan chorazy, idac teraz z Zaporozza, rozkazał jego m. p. pułkownikowi czecheryńskiemu, aby mnie dawszy za warte, kazał mi szyje uciać... ..z wielkim panem upraszać trudno, a walczyć nierówno, musiałem uchodzić na Zaporozze, gdzie siła takich kozaków ukrzywdzonych i okaliczonych niebożat, także po niewoli porzuciwszy żony, dzieci i chudoby swoje, od takiego sie nagabania tulaja...“

31 *Dokumenty B.Ch.*, dok. 2, s. 28.Widzi pan Bóg, ześmy nie z pychy, ani myślac o zadnej swej woli, ale z wielkich bied i krzywdzenia swego od ich mciów urzędników ukraińnych, nam stawałych, porzuciwszy żony i dzieci i chudoby swoje, ze niebezpieczni bedac i zdrowia swego, których nam towarzysztwo naszego tak wiele obrano, ograbiono, zwłasnych dóbr ich powyganiano, drugich na śmierć pozabijano, pokaliczono niemalo, że już od takich bied i zbytków niemalych i w domach swych spokojem osiedzieć nie mogac, musieliśmy na zwykłe miejsca na Zaporozze uciekać, widzac za ni od kogo nie mamy obrony...“

32 *Historia chana Islama Gereja III.* Ed. Abrahamovicz, Z- Wójcik, Z. Warszawa 1971, s. 101; *Litopis Samovidca.* Ed. Dzira, J. I. Kyjiv 1971, s. 48; W ó j c i k, Z.: *Dzikie Polaw ogniu.* 1. vyd. Warszawa 1960, s. 190. K počátkům a přičinám kozácko-tatarského spojenectví B a r a n o w s k i, B.: *Geneza sojuszu kozacko-tatarskiego z 1648 roku.* Przegľad Historyczny, tom XXXVII, 1948.

33 *Dokumenty ob osvoboditělnoj vojně ukrajskogo naroda 1648–1654.* Ed. P. P. Gudzenko a kol. Kijev 1965, dok. 2, s. 14. Dále jen Dokumenty.

nila zpráva o smrti krále Vladislava IV 20. 5. 1648.³⁴ Těžkopádnost a zdoluhavost způsobu volby nového krále byla všeobecně známá a obavy z dalšího prohlubování úpadku státní moci, které by nastalo v případě prodlužování interregna, byly zcela na místě. Za nastalé situace se část polských pánů a církevních hodnostářů chtěla pokusit o smírné řešení konfliktu s kozáky. V čele strany prosazující smírné řešení stanul kancléř Jerzy Ossoliński, na něhož po smrti krále přešlo fakticky řízení státu. Proti němu stála značná část šlechty, zejména pak bohatých magnátů, kteří chtěli pokračovat ve válce. Hlavou „válečné“ strany, jejíž vliv nakonec převážil, byl polský magnát Jeremi Wiśniowiecki,³⁵ mezi nímž a kancléřem po léta existovalo osobní nepřátelství. Nové válečné tažení skončilo ostudnou porážkou polské armády v bitvě u Piławiec ve dnech 21.–23. září 1648, kdy polské vojsko uprchlo z bojiště. Po vítězné bitvě vytáhl Chmelnický do nitra Rzeczy Pospolité a spolu s Tatary oblehl Lvov a v listopadu přistoupil k obléhání Zamościa. Pobyt kozácké armády před Zamościem, ležící necelých 300 kilometrů od Varšavy, vyvolal v hlavním městě, kde v té době vrcholily přípravy na volbu nového krále, silné znepokojení.

Polským králem byl zvolen bratr zesnulého Vladislava IV. Jan Kazimír, o němž se vědělo, že patří ke straně usilující o utišení konfliktu mírovými prostředky.³⁶ O jeho zvolení rozhodl mimo jiné i nátlak Chmelnického, jenž si od něho sliboval větší vstřícnost v jednání. Jan Kazimír skutečně vyslal k hetmanovi svého vyslance Adama Kisiela.³⁷ Rozhovory se konaly v únoru 1649 v Čyhyrynu a navzdory atraktivním královským nabídkám: navrácení dávných kozáckých práv a svobod, vynětí kozáckých záležitostí z pravomocí sněmu, hetmanská buřava pro Chmelnického, skončilo jednání s hubeným výsledkem.³⁸ Králova nabídka přišla pozdě. Ještě v létě 1648 se kozácké požadavky příliš nelišily od žádostí vznášených v předchozích letech. Hlavní zásluhu na jejich odmítnutí měla určitá část vojensky naladěné šlechty, která dala přednost vojenskému řešení. V zimě roku 1649 už neměla ani jedna z obou válčících stran zá-

³⁴ Zemřel 20. 5. 1648. C z a p l i ŋ s k i , W.: *Władysław IV.*, s. 377.

³⁵ Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651) jeden z nejmočnějších polských šlechticů první poloviny 17. století. Pocházel ze staré rusínské šlechty. Rodina původně náležela k ochráncům a podporovatelům pravoslavní na Ukrajině. Jeho bratranec byl metropolita kyjevský Petr Mohyla. Po smrti rodičů byl vychováván strýcem Konstantinem, aktivním katolíkem. Po návratu z Itálie přestoupil v roce 1632 na katolictví, kterýžto krok vyvolala na Ukrajině velké pobouření a písemnou intervenci představitelů pravoslavné církve, včetně Mohyly. Nesmírnou popularitu mezi šlechtou si vysloužil v období povstání Chmelnického, kdy proslul krutostí vůči ukrajinskému obyvatelstvu. Idealizovaný obraz „velkého Jaremy“ podal Henryk Sienkiewicz ve svém románu *Ohněm a mečem*. T o m k i e w i c z , W.: *Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651)*. Warszawa 1933.

³⁶ O okolnostech kandidatury a volby Jana Kazimíra polským králem naposledy W ó j c i k , Z.: *Jan Kazimierz Waza*. Wrocław 1997, s. 53–58.

³⁷ S y s y n , F.: *The Dilemma*, s. 165.

³⁸ Projekty dohod a výsledky jednání opublikovány v edici Chmelnyc'kyho univerzálů. *Universaly Bohdana Chmelnyc'koho*. Ed. Kryp'jakevyč, I- Butyč, I. Kyjiv 1998. dok. 1, 2, 3, s. 45–51.

zájem uzavřít mír a stávajícího klidu zbraní využily k přípravám na další válku. Poláci chtěli odčinit hanebné vojenské porážky z uplynulého roku a znovu obnovit ztracenou vládu nad Ukrajinou. Kozáci věděli, že jen úplná porážka polských vojsk jim umožní udržet si vybojovanou svobodu. Válečné operace se znovu rozhořely na jaře 1649. Tatarským posilám osobně velel samotný chán Islam Gerej III. V červenci téhož roku obklíčila silná kozácko-tatarská armáda pevnost Zbaraž, patřící rodu Wiśniowieckých. Po více než měsíci obléhání začaly posádce v pevnosti docházet zásoby potravin i munice. Na pomoc obléhaným vytáhla armáda s králem Janem Kazimírem v čele. Při přechodu řeky Stryp poblíž Zborova 15. srpna 1649 kozáci s Tatary polskou armádu přepadli. Polská armáda stála před neodvratnou katastrofou, které se podařilo zabránit jen díky obratnosti kancléře Ossoliňského. Ossoliňski navázal potají kontakty s chánem Islamem Gerejem a přiměl jej k rokování. Poté, co chán přistoupil na mír, byl i Chmelnický přinucen začít vyjednávat. Výsledkem rokování bylo uzavření dohody skládající se ze třech rozdílných dokumentů: Punkta traktátu z chanem, Reversales chaňski a Deklaracyja łaski królewskiej dana wojsku zaporoskiemu, jež se speciálně zabývala kozáckou problematikou. Jejím obsahem mimo jiné bylo: amnestie, rejestr o počtu 40 000 mužů,³⁹ Židé a jezuité měli opustit Ukrajinu. Hodnosti a úřady ve třech ukrajinských vojvodstvích: kyjevském, braclavském a černihovském měly být vyhrazeny pro pravoslavnou šlechtu a metropoli-ta kyjevský měl zasedat v senátu Rzeczy Pospolité.⁴⁰

Překvapivá kozácká vítězství a smrt polského krále vyvolaly pozornost v celé Evropě. Oba zneprátelené tábory si při vědomí nemožnosti porazit soupeře vlastními silami začaly hledat spojence v zahraničí a události na Ukrajině přestávaly být vnitřní záležitosti Polska, neboť vůdce povstání Bohdan Chmelnický započal, ve snaze najít si spojence, provádět velkorysou zahraniční politiku a postupně navázal a udržoval kontakty s vládami téměř všech významných zemí severní, východní a jihovýchodní Evropy.⁴¹

Zemí, s níž ve svých vojenských plánech počítala jak polská, tak kozácká strana, každá ovšem ze zcela jiných důvodů, bylo Rusko.⁴² Vzájemný poměr

³⁹ Rejestr byl seznam osob, které měly povoleno žít kozáckým způsobem života. Tito lidé dostávali žold za službu zemské hranice před vpády Tatarů. Počet jmen v rejstru byl vždy zdrojem napětí mezi kozáky a Poláky. Kozáci požadovali, aby v rejstru bylo zapsáno co nejvíce lidí. Polská strana se naopak snažila rejstr co nejvíce omezit.

⁴⁰ K u b a l a , *Ossoliňski*, s. 360–363.

⁴¹ Během let, kdy se pohyboval ve vrcholné politice tj. od roku 1648 do své smrti roku 1657 prokazatelně udržoval styky s těmito státy: Švédsko, Osmanská říše, Rusko, Krymský chánát, Sedmihradsko, Moldavsko, Valašsko, Anglie, Braniborsko, Rakousko, Benátky, Vatikán, Francie. K Chmelnického diplomacii G o I o b u c k i j , V. O.: *Diplomatičeskaja istorija osvoboditelnoj vojny ukrainskogo naroda. 1648–1654 gg*, Kijev 1962; F e d o r u k , J. O.: *Mižnarodna dyplomacija i polityka Ukrajinu 1654–1657*. Č. 1. Lviv 1996.

⁴² Polští páni postupovali stejně jako Chmelnický. I oni se snažili získat pro svoji věc spolehlivé spojence. Ke kontaktům katolických států s Polskem a Bohdanem Chmelnickým H e j l , F.: *Politika Vatikánu, Habsburků a polského magnátstva v letech ukrajinského národně osvobodeneckého boje (1648 – 1657)*. In: *Věčná družba*. Praha 1955, s. 115. K dě-

Ruska a Rzecz Pospolitá v předvečer povstání lze označit jako dobrý. Tento stav nebyl výsledkem dlouhodobého přátelství, ale byl Moskvě jak slabšímu z obou partnerů víceméně vnučen. Rzecz Pospolitá a Moskevský stát spolu před rokem 1648 svedly několik válek, které Moskva prohrála. Polsko mělo nemalý podíl na průběhu jednoho z nejtragičtějších období ruských dějin tzv. smuty v prvním desetiletí 17. století kdy Polsko se Švédskem využily úpadku ústřední vlády k vojenské intervenci. Polský král Zikmund III. vystoupil s nároky na carskou korunu, osobně vytáhl na válečné tažení a ruským carem nechal prohlásit svého nejstaršího syna Vladislava.⁴³ V těžkých podmínkách, v nichž se země nalézala, dokázala moskevská politická reprezentace po dlouhých jednáních zvolit nového ruského cara Michala Romanova (1613–1645), jehož zvolení otevřelo cestu ke stabilizaci vnitřních poměrů a ukončení válek. Válku se Švédskem ukončil tzv. Stolbovský mír podepsaný roku 1617 a příměří podepsané v Deulinu roku 1619 na dobu 14 a půl roku ukončilo válku s Polskem. Podmínky příměří byly pro Moskvu ponižující. Nešlo ani tak o územní ztráty, které byly nemalé, Polsko získalo celé Smolensko a Seversko. Daleko závažnější a pro budoucí vývoj nebezpečnější byl fakt, že polský kralevic Vladislav nerezignoval na ruskou korunu a polská strana odmítla oficiálně uznat současnou ruskou vládu.⁴⁴

Tzv. Smolenská válka (1632–1634), která byla úspěšným pokusem švédské diplomacie odvrátit zájem Rzecz Pospolitá od středoevropského a baltského prostoru na východ a neúspěšným pokusem Ruska získat zpět ztracená území, skončila ruskou porážkou. Tzv. polanovský mír uzavřený roku 1634 potvrdil předválečný stav. Bylo to poslední válečné střetnutí v němž se Moskva pokusila vojensky zvrátit poměr sil ve svůj prospěch. Ve čtyřicátých letech došlo mezi Rzecz Pospolitou a Ruskem ke sblížení. S Moskvou se počítalo jako se spojencem v připravované válce s Osmanskou říší a Krymským chanátem.

V polovině 17. století procházelo Rusko závažnými sociálními a náboženskými změnami. Po smrti cara Michala v roce 1645 nastoupil na trůn jeho syn Alexej. Mladý car se od počátku obklopoval oblíbenci, kteří měli podstatný vliv na jeho rozhodování. Mimořádné přízni a důvěře se těšil carův švagr Boris Morozov, jenž soustředil ve svých rukách vedení několika nejvýznamnějších příkazů a de facto se podílel na řízení státu. Čím více vzrůstala moc kličky carských oblíbenců, tím více klesala její obliba prostého obyvatelstva. Nespokojeni byli i střelci, kterým byl snížen žold a ostatní „služební lid“. V únoru 1646 byla vyměřena nová vysoká daň na sůl, která se stala jednou z hlavních příčin vypuknutí povstání. K prvním vzpourám, prozatím jen v některých městech a regionech Ruska, došlo krátce po zavedení daně. V samotné Moskvě vypukly nepokoje s nebyvalou intenzitou 1. června 1648. Povstalci žádali hlavu Morozova a ostatních oblíbenců. Morozova se podařilo nakonec zachránit, povstání se však rozšířilo i do jiných oblastí. S vypětím všech sil dokázala státní moc bouře po-

jinám Ruska v 17. století Š v a n k m a j e r, M. – V e b e r, V. – S l á d e k, Z. – M o u l i s, L.: *Dějiny Ruska*. Praha 1995, s. 59–67.

43 Budoucí král Vladislav IV.

44 *Dějiny Ruska*, s. 68–79.

tlačit. Aby se v budoucnosti zamezilo opakování podobných událostí byl v červenci 1648 svolán zemský sobor. Jeho hlavním zadáním bylo vypracovat kodex práv, jenž by s definitivní platností stanovil a upřesnil práva a povinnosti všech vrstev ruské společnosti. Úkol se povedlo splnit. Výsledkem ročního zasedání byl nový generální zákoník, tzv. Sobornoje uloženie. Situace v zemi však zůstala stále napjatá a nejistá. Ještě v únoru a březnu 1650 vypukla povstání v Pskově a v Novgorodě.⁴⁵

To vše se dělo v době, kdy Chmelnický uprchl na Záporoží a zažíval své první vojenské úspěchy. První oficiální informace o nejnovějších událostech obdržela ruská strana již na rozhraní zimy a jara 1648. Na základě polsko-moskevské smlouvy z října roku 1647, jež zavazovala k vzájemné pomoci ve válce s Krymským chanátem, se Varšava pokoušela prostřednictvím polských pánů z příhraničních oblastí, z nichž mnozí udržovali přátelské styky s ruským prostředím již v minulosti, vtáhnout Moskvu do války s ukrajinskými kozáky a Tatary. Na příkaz M. Potockého zaslal A. Kisiel, jenž měl díky svým diplomatickým misím a znalosti jazyka v Rusku rozsáhlé styky, listy třem ruským hodnostářům, bojaru Alexeji Trubeckému a vojevodům sevskému Leonidu Zamjatinovi a putivelskému Nikiforu Pleščevovi. Upozorňuje v nich na nebezpečí, jakým je spojenectví kozáků s Tatary a varuje Moskvu, že se povstání může snadno rozšířit i do sousedních zemí zvláště, když chtějí záporožští kozáci vyrazit spolu s donskými na moře proti Turkům a zavléci oba státy do těžké a nejisté války s Vysokou portou.⁴⁶

Carský dvůr zaujal od počátku k aktuálnímu dění na Ukrajině krajně nepřátelský postoj. Povstání kozáků, venkovského obyvatelstva a městské chudiny se mohlo snadno rozšířit i na východ a zhoršit napjatou vnitropolitickou situaci v Rusku. Znepokojení vzbudilo i neočekávané uzavření kozácko-tatarského spojenectví, které se mohlo ukázat pro Rusko stejně nebezpečným jako pro Rzecz Pospolitou. Pustošivé tatarské nájezdy na jižní pohraniční oblasti Ruska způsobovaly nesmírné škody a v Moskvě panovaly obavy, že volný nikým neregulovaný průchod tatarské armády Ukrajinou by mohl vyústit ve společnou akci Tatarů, záporožských a donských kozáků namířenou proti ní.

Chmelnický uvažoval zcela jinak. Válčit s carem a oslabovat se bojem na dvou frontách neměl v úmyslu. Čelit polské armádě pouze s tatarskou pomocí by dokázal, útok Rusů do týla by znamenal jeho konec. Aby zažehnal hrozbu ruského vpádu na Ukrajinu, musel přesvědčit Moskvu, že z jeho strany nehrozí žádné nebezpečí. Moskva byla přirozeným spojencem a v jeho politických plánech hrála od samého počátku důležitou roli. Nechtěl opakovat chyby svých

45 B a z y l o w , L.: *Historia Rosji*. Tom I. Warszawa 1985, s. 250–251.

46 *Akty Južnoj i Zapadnoj Rusi*. Tom III. 1638–1657. Sankt Peterburg 1861, s. 160–170. List v němž Kisiel oznamuje splnění příkazu viz *Dokumenty B. Ch.*, dok. 4, s. 16–17. Quod ad primum juzem ja to uczynil, co mi w. m. czynić kazesz. Poslałem do tych wojewodów moskiewskich, iż z naszej strony bardziej skarza sie na nich, a siebie justifikują „...Pokój zaś i związek wiecznej przyjaźni między panami i państwv zostawać ma wcale...“ „...cześć mała swawolnych Kozakow „...choć dońskiem znieść sie jakoby na morze wypaść, co iż państw obydwu zachodzi pacta s cesarzem tureckim złączonych z soba perpetuo foedere...“

předchůdců, uvědomil si, že bez spolehlivého spojence, který by mu kryl záda, či eventuelně pomohl vojensky, nemá ve válce s Poláky šanci na úspěch. Spojenectví s Tatary se sice prozatím jevilo výhodné pro obě strany, Tataři však byli spojencem nespolehlivým a obtížným. Jako muslimové se necítili být vázáni smlouvami uzavřenými s nevěřícími, takže hrozilo vážné nebezpečí, že při prvních problémech svého dosavadního spojence opustí. Spojenecký svazek s muslimy se obtížně vysvětloval a obhajoval i v domácím prostředí. Tatarské nájezdy na ukrajinské země způsobily v minulosti mnoho zlého a i v roli spojenců nebrali Tataři při svém průchodu Ukrajinou žádné ohledy na spojenecké závazky a sliby a chovali se zde, jak bylo jejich zvykem, jako na nepřátelském území.

Nic z toho neplatilo v případě Ruska. Valná většina pravoslavného obyvatelstva Rzeczy Pospolite chápala ruského cara jako ochránce před útlakem katolíků a uniatů a hlasy, že by se obyvatelé Ukrajiny chtěli stát poddanými ruského cara, nebývaly ojedinělé.⁴⁷ V minulosti nebylo nic neobvyklého, když obyvatelé ukrajinských zemí ze Záporoží odcházeli na Rus nebo vstupovali do carských služeb, případně zde hledali pomoc a záchranu. V polovině dvacátých let 17. století kyjevský metropolita Job Borecký kategoricky požadoval po carovi, aby se Ukrajina připojila v Moskvě.⁴⁸ Důvodem měl být vzrůstající útlak pravoslavných ze strany státu a katolické církve v Polsku. Od roku 1620, kdy Petro Konaševič-Sahajdačny vyslal do Moskvy poselstvo, aby oznámilo ochotu kozáků sloužit caru Michalovi tak, jak sloužili předchozím ruským panovníkům, opakovaly se žádosti kozáckých vůdců o vstup do služeb ruského panovníka pravidelně. Intenzivní styky udržovali kozáci ze Záporoží s donskými kozáky, poddanými cara, s nimiž podnikali válečné a loupežné výpravy namířené proti Krymu a Osmanské říši.⁴⁹ Chmelnickému hrála do rukou i změněná mezinárodní a vnitropolitická situace v Rzeczy Pospolite, povstání v Rusku a janičárský převrat v Cařihradě 8. června 1648. Všechny tyto události pozdržely polskou diplomacii při pokusech o získání zahraniční pomoci.⁵⁰

Počátkem června roku 1648 zadržela kozácká hlídka poblíž Kyjeva ruského posla Grigorije Klimova vezoucího listy sevského vojevody Leonida Zamjatina

47 *Istorija Ukrainy v dokumentach i materialach*. dok. 104, s. 130. List bojara Borise Gridina putyvelskému vojevodovi Pleščevovi datovaný 5. června 1648.

48 H r u š e v s k y j , M.: *Istorija*. Tom VII, s. 522–524.

49 *Vossojedinenie Ukrainy s Rossijej*. Tom I. Moskva 1953, s. 3, 62; K r y p' j a k j e v i č , B. I. P.: *Bohdan Chmelnyč'kij*. Lviv 1990 (druhé, upravené a doplněné vydání), s. 39.

50 T a u e r , F.: *Svět Islámu. Jeho dějiny a kultura*. Praha 1984, s. 224; S u g a r , P. F.: *Southeastern Europe under Ottoman Rule. 1354–1804*. Seattle-London 1977, s. 187–202. Převrat způsobil radikální obrat v turecké zahraniční politice. Nový vezír Sufi Mehmed napsal Ossolińskému, aby nejprve splnil podmínky příměří, zaplatil Tatarům poplatek a teprve potom požadoval po chánovi, aby opustil Chmelnického a vrátil se zpátky na Krym. Postavení krymského chána bylo ve skutečnosti od poloviny třicátých let prakticky nezávislé na Portě. Ta měla v tomto období jen málo možností, bezprostředně ovlivňovat zahraniční politiku Krymu vůči jeho sousedům. P o d h o r o d e c k í , L.: *Chanat krymski*, s. 170 a následující.

vojevodovi Adamu Kisielovi.⁵¹ Chmelnický využil příležitosti a prostřednictvím Klimova poslal do Ruska dva listy, jeden Zamjatinovi, v němž ho prosí o přímělu u cara a druhý samotnému caru Alexeji.⁵² V listě sděluje mu svůj názor na náhlou smrt Vladislava IV., za níž prý stojí královi nepřátelé, obzvláště velcí šlechtici, nazývaní *králi*, kteří jsou největším zlem pro celou zemi.⁵³ Použil osvědčené argumenty (apel na společnou víru), o kterých mohl s jistotou předpokládat, že se setkají v Moskvě s ohlasem. Vyzdvihl vlastní zásluhy při její „obraně“ a připomněl nedávné vojenské úspěchy, jež se v jeho podání proměnily ve válku za ochranu pravé víry proti „katolickým Lachům“. Hlásí k carovi jako jedinému obránci pravé víry a žádá jej, aby vzal kozáky, kteří touží stát se poddanými silného panovníka pravoslavné víry, pod svou ochranu.⁵⁴

Jaká byla bezprostřední reakce na Bohdanovy návrhy v Moskvě, nás prameny nezpravují. Odpověď nebyla žádná. Povstání v Rusku sice znemožnilo, aby se Moskva přímo zapojila do konfliktu a zatočila na povstaleckou armádu, korespondence polských šlechticů s bojary nadále pokračovala. V červenci a srpnu zadrželi Chmelnického lidé několik dalších posílů a za necelý měsíc píše Chmelnický znovu Pleščejevovi.⁵⁵ Již potřetí chytili jeho lidé posla vyslaného putivelským vojevodou k Polákům.⁵⁶ Je nespokojen a svou nespokojenost dává velice výrazně najevo. Vojevoduův postoj ho zklamal. Sebejistě vzkazuje, že pokud se chtějí Rusové nadále účastnit tajných jednání namířených proti kozákům, či snad vojensky vystoupit po boku Poláků, upřímně toho lituje, a zároveň upozorňuje, že následky si nepřátelé ponесou sami. „...Jestli budete usilovat, abyste na nás, na svoji víru pravoslavnou křesťanskou, pozvedli svůj meč, my budeme boha prosit, aby jste takovou porážku utržili, jako kdokoliv jiný, ...za zradu vaši bůh vás potrestá...“⁵⁷ Snahy o spojenectví s Moskvou byly prozatím neúspěšné a chladný, odtažitý přístup k povstalcům nadále přetrvával.

Po několikaměsíčním rozpačitém váhání a vyčkávání ze strany Moskvy nastal na přelomu let 1648 a 1649 v moskevsko-kozáckých vztazích rozhodující obrat, k němuž nemalou měrou přispěly události posledních měsíců. Mimořádně úspěšnou podzimní válečnou kampaň, při níž pronikla kozácká vojska a Tataři hluboko do nitra Rzeczi Pospolité, zakončil Chmelnický triumfálním vjezdem do Kyjeva 23. prosince roku 1648 (2. ledna 1649).⁵⁸ Vítězi nad Poláky se dosta-

51 *Dokumenty B. Ch.*, dok. 14, s. 54–55, dok. 17, s. 57.

52 *Tamtéž*, s. 49.

53 *Tamtéž*, s. 49.

54 *Tamtéž*, s. 49.

55 *Tamtéž*, s. 64. List je datován 3. srpna 1648.

56 Chmelnický minil Jakova Šuleškina, vyslaného Pleščejevem k Adamu Kisielovi. Kozáci ho zadrželi a po čtrnácti dnech zajetí propustili. Jeho prostřednictvím poslal Chmelnický do Putivli zmíněný list.

57 *Tamtéž*, s. 64.

58 Dobová svědectví se poněkud rozcházejí ohledně přesné datace příjezdu Chmelnického do Kyjeva. Budu se zde držet M. Hruševského, který jako nejpravděpodobnější termín přijal

lo opravdu velkolepého přijetí. Muže, jenž byl ještě před necelým rokem obyčejným psancem, očekávaly před branami města několikatisícové davy lidí provolávajících mu slávu. Studenti pravoslavné koleje, založené kyjevským metropolitou Petrem Mohylou, jej oslavovali jako Mojžíše, spasitele, zachránce a osvoboditele ruského (ukrajinského) národa z područí „Lachů“. V jeho jméno bylo spatřováno dobré znamení: Bohdan = Bohem daný. Kromě hlučícího davu čekali v čele tisícového jízdního doprovodu před branami Kyjeva na kozáckého vůdce i dva vysocí představitelé pravoslavné církve, kyjevský metropolita Silvestr Kosov a jeruzalémský patriarcha Paisij, který měl zanedlouho sehrát důležitou úlohu prostředníka mezi Moskvou a vzbouřenými kozáky. Paisij prokázal Chmelnickému velkou čest a vyzval jej, aby se posadil k němu do saní. Uvolnil mu místo po svém pravém boku a za slavnostního vyzvánění všech kyjevských zvonů, doprovázeném mohutnou střelbou z děl, vjeli společně do města tzv. „Zlatými vraty“, branou, jíž do Kyjeva vjížděli již vládci staré Rusi.⁵⁹ Přítomnost patriarchy, který nazval Chmelnického nejsvětlejším knížetem „ilustrissimus princeps“, znamenala pro hetmana vysokou poctu a potvrzovala jeho výjimečné postavení v rámci ruské (ukrajinské) společnosti.⁶⁰

Průběh uvítací ceremonie, a celý pobyt Chmelnického v Kyjevě, kdy měl možnost se osobně setkat a rozmlouvat nejen s nejvyššími představiteli pravoslavné církve, ale i se špičkami tehdejší ukrajinské společnosti,⁶¹ ukazuje, že názory na budoucnost Ukrajiny se stále více a více radikalizovaly.⁶² Charakter povstání se s každým úspěchem kozáckých zbraní měnil z obyčejné kozácké revolty, kde šlo jen o prosazení zájmů specifické sociální skupiny, v široké hnutí, do něhož se začaly aktivně zapojovat i ostatní složky ukrajinské společnosti včetně jejích špiček.

Neočekávané vojenské, ale i politické úspěchy posledních měsíců od základů změnilы Chmelnického postavení. Neznáme jeho skutečné politické plány na počátku povstání. Pokud nějaké opravdu měl, není důvod předpokládat, že by se významně lišily od požadavků vznášených kozáky při předchozích kozáckých rebéliích, tj. zachování či rozšíření kozáckých privilegií, zvýšení rejstru a od dvacátých let 17. století i zrovnoprávnění ortodoxní církve s církví katolickou

23. prosinec (2. leden), H r u š e v s' k y j , M.: *Istorija*. T. VII., s. 124. Datum 2. ledna 1649 uvádí i J a k o w e n k o , N.: *Historia Ukrainy. Od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*. Lublin 2000, s. 223.

59 *Jakuba Michalowskiego Wojskiego Lubelskiego, a później Kasztelana Bieleckiego, Księga Pamiętnicza z dawnego rękopisma, będącego własnością Ludwika Hr. Morsztyna*. Wydana staraniem i nakładem C. K. Towarzystwa Naukowego Krakowskiego. Ed. A. Z. Helcel. Kraków 1870, č. 103, s. 377; *Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza*. Ed. K. W. Wójcicki, T. I, s. 72. Obě zmínky týkající se přijezdu a uvítání Chmelnického jsou v ruském překladu otištěny v edici dokumentů *Istorija Ukrainy v dokumentach i materialach*. Tom III, Kyjev 1941, dok. 120 a 121, s. 146–147.

60 M i r o n o w i c z , A.: *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*. Białystok 1997, s. 91.

61 K a p e l l e r , A.: *Kleine Geschichte der Ukraine*, s. 62–63.

62 Tamtéž. s. 63.

a uniatskou. Nelze vyloučit, byť je nutné pro nedostatek spolehlivých pramenů k této variantě přistupovat s opatrností, že právě tehdy, na podzim roku 1648 začal kozácký vůdce pomýšlet na zcela jiné uspořádání poměrů na Ukrajině, v nichž by Polsko nehrálo tu nejdůležitější, v krajním případě vůbec žádnou úlohu, a myšlenka existence nezávislé Ukrajiny začala pozvolna nabývat reálných obrysů.⁶³

Paisij se ocitl na Ukrajině zvláštní souhrou náhod, ale jeho pobyt v Kyjevě nebyl zcela náhodný. V září 1648 se patriarcha obrátil na hejtmana s prosbou, aby mu byl umožněn volný a bezpečný průjezd Ukrajinou na jeho cestě do Ruska, kam cestoval s úmyslem získat od cara peníze na ochranu Božího hrobu. Žádosti bylo rychle a se vši ochotou vyhověno. Do Jass, hlavního města moldavského knížectví, kde patriarcha pobýval u vojevody Basila Lupula, vyslal Chmelnický svého pobočníka a jednoho z svých nejbližších spolupracovníků, plukovníka Mužylovs'kého, aby jeho jménem pozval a doprovodil patriarchu do Kyjeva.⁶⁴ Otázkou zůstává, co si od patriarchovy přítomnosti kozácký vůdce vlastně sliboval. Původně neměl zřejmě vůbec v úmyslu využít patriarchu jako prostředníka při jednání s Moskvou, k tomu se dostal až vlivem okolností. Tomu by nasvědčoval i vývoj událostí. Nikdo nemohl v září roku 1648, tušit jak se bude situace dále vyvíjet. Uvažovat o tom, že Chmelnický nechal Paisije dopravit do Kyjeva se zcela jasným záměrem využít jej jako speciálního posla do Moskvy, je sice lákavé, bohužel nám však chybějí jakékoliv doklady potvrzující tuto tezi. Šlo spíše o získání podpory. Tím, že vzdal patriarchovi úctu a spolu s volným pohybem po Ukrajině mu poskytl i svoji ochranu, dal svému okolí jasně najevo, že pravoslavná církev má v jeho osobě oporu a kozáky proklamované požadavky týkající se jejich práv nejsou prázdny frázemi.

Dosavadní pokusy o sblížení s Moskvou skončily neúspěchem. Chmelnický se z ryze pragmatických a utilitárních důvodů nevzdal úsilí o co nejužší sblížení s Moskvou. Ruský car byl pro svoji příslušnost k ortodoxní církvi spojencem přijatelným pro většinu pravoslavného obyvatelstva Ukrajiny. Nejvhodnější by bylo vyslat do Moskvy posla, jenž by mohl jednat přímo s carem. Nebylo však možné vyslat do Moskvy vyjednavče samotného, bez jakéhokoliv zaštitění, bez protekce známé a Moskvou respektované osobnosti. Zcela reálná byla možnost, že by posel skončil v některém z ruských pohraničních měst, kde by dlouho a neúspěšně čekal na povolení jet dál do vnitrozemí. Z těchto důvodů se Paisij jevil jako ideální protektor kozáckých zájmů v Moskvě. Po několikadenních přísně utajených rozhovorech hejtmana s patriarchou, o jejichž obsahu nevíme bohužel vůbec nic, padlo rozhodnutí, že spolu s Paisijem pojedje do Moskvy i zástupce kozáků, Chmelnického pobočník Mužylovs'kyj jako doprovod.

Zpráva o přítomnosti kozáckého posla v Paisijově doprovodu vyvolala v Moskvě zájem. Moskvu především zajímal výsledek jednání kozáků s krá-

⁶³ Jakowenko, *Historia*, s. 223–224.

⁶⁴ Golobuckij, V. O.: *Diplomatičeskaja istorija*, s. 145. Serczyk, W. A.: *Na plonacej Ukrainie*, s. 178.

lovskými posly v Kyjevě a to, nakolik je reálné vypuknutí nové války mezi Poláky a kozáky.⁶⁵ Vojenské neúspěchy polského vojska, potíže s volbu nového krále a zcela nová politická situace na Ukrajině (Moskva se mohla opírat zejména o hlášení vojevůdů z příhraničních měst, kteří vysílali na polské území zvědy) signalizovaly, že Rzecz Pospolita již není zdaleka tak silná. Teoreticky se zde rýsovala možnost těchto potíží využít ve svůj prospěch a pokusit se zvrátit poměr sil ve svůj prospěch.

Z toho vyplývala možnost přehodnotit alespoň částečně dosud negativní vztahy k povstalcům a pokusit se navázat spojení. V době, kdy Chmelnický využil přítomnost patriarchy v Kyjevě a požádal jej, aby zastupoval v Moskvě kozácké zájmy a pomohl zprostředkovat přímé kontakty kozáků s carským dvorem 1648, vyslala Moskva do Čyhyrynu posla Vasila Michajlova. Neznáme sice přesný obsah jeho poselstva, můžeme jej však rekonstruovat na základě odpovědi zasláné carovi hned druhý den po příchodu Michajlova ke kozákům.⁶⁶ První list zasláný carem Alexejem kozácké staršině a jejímu hetmanovi měl jediný cíl, zjistit na jaké úrovni se momentálně nacházejí kozácko-polské vztahy. Nic konkrétního nesliboval a omezil se jen na obligátní poděkování za projevovanou přízeň. Místo očekávané podpory, ať již vojenské nebo diplomatické, doporučuje car kozákům, aby žili s Poláky v klidu a míru.⁶⁷ V odpovědi dává Chmelnický jasně najevo nemožnost mírového soužití s Poláky. On sám by carovo přání rád vyplnil, není to však v jeho silách, neboť samotní Poláci znemožňují jakýkoliv pokus o smír.⁶⁸ Nedostatek pramenů nám bohužel neumožňuje odpovědět na otázku, zda existovala souvislost Michajlovova poselství s výpravou Mužylovs'kého do Moskvy nebo se jedná o pouhou shodu náhod.

Patriarchu náležitějího k váženým osobám, jejichž návštěvu lze klást na úroveň návštěv státních, uvítal v Kaluze dvořan F. M. Mjakinin, aby ho doprovodil do Moskvy a zjistil přesný účel cesty kozáckého posla.⁶⁹ První tajné rozmluvy Mjakinina s patriarchou, zřejmě bez účasti Mužylovs'kého se konaly již v Kaluze. Mjakinin chtěl zjistit, v jakém stavu se nachází kozácké vojsko a jaká nálada panuje na Ukrajině. Již druhý den po příjezdu do ruského hlavního města, kam dorazili 28. ledna 1649, přijal patriarchu v Poselském prikaze kníže Michail Vološeninov. Pajisij mu v krátkosti vylíčil současnou situaci na Ukrajině a hovořil i o svých debatách s Chmelnickým, „...a nyní oni, hetman a všechno vojsko záporožské, mu poručili, ... aby on veliký panovník, uvolil se držet vojsko záporožské pod svojí panovnickou ruku, a oni Čerkasy,⁷⁰ jemu, panovníkovi, budou jak kamenná stěna...“⁷¹ Kozácký posel nemohl podle pravidel dvorské etikety

65 Tamtéž, s. 178.

66 *Dokumenty B. CH.*, dok. 43, s. 94. List byl datován 8. ledna 1649.

67 Tamtéž, s. 94.

68 Tamtéž, s. 94.

69 *Vossojedinenie Ukrainy s Rossiej*. t. II, dok. 46, s. 87–88.

70 Tj. kozáci.

71 *Vossojedinenie*, tom II, dok. 46, s. 93.

osobně hovořit s carem. Paisijova a Mužylovs'kého výmluvnost však patrně učinila na carské služebníky dobrý dojem, a tak na základě jejich příznivých referencí se car rozhodl patriarchu s kozáckými posly přijmout k audienci. Audience se konala 4. února 1649 a po slavnostní ceremonii byl Mužilovs'kyj spolu se svým doprovodem představen carovi. První kozácko-ruské jednání nepřineslo konkrétní výsledky ve smyslu vojenské pomoci apod. Jeho dosah pro budoucí vývoj ukrajinsko-ruských vztahů však nelze zpochybňovat. Spíše se jednalo o jakousi průzkumnou sondu, obě strany nevěděly, co od sebe mohou navzájem vlastně očekávat. Moskva kozákům ještě pořád plně nedůvěřovala, avšak průběh prvních měsíců války a pravidelná Chmelnického ujišťování o jeho dobrých úmyslech vůči Rusku se zdály nasvědčovat, že Chmelnický nemá v plánu Moskevský stát napadnout. Carský dvůr byl zřejmě s výsledkem jednání spokojen a rozhodl se vyslat na Ukrajinu vlastní poselstvo, které by se přímo na místě pokusilo zjistit skutečný stav věcí.

Do čela poselstva byli 13. března 1649 postaveni Grigorij Unkovskij a Semjon Damašněv.⁷² O tři dny později opustilo Moskvu a vydali se na cestu. Hraniče s Rzeczi Pospolitou překročili o čtrnáct dní později 1. dubna.⁷³ Unkovskij se od počátku netajil obavami z nebezpečné cesty Ukrajinou, o to více pro něho bylo překvapující a potěšující, že jej vzápětí po vstupu na ukrajinské území očekával poblíž pohraničního městečka Konotopu kozácký oddíl pod vedením konotopského setníka Ivana Rybalčenska.⁷⁴ Počáteční obavy z možných komplikací se tak zcela rozplynuly, ruští vyslanci byli všude přijímáni s nadšením a nebyvalými poctami. Zanícení, s jakým obyvatelé ukrajinských měst vítali ruské poselstvo, popisuje Unkovskij ve své zprávě carovi „...A když projížděli záporožskou zemí od pohraničního města Konotopu do Čyhyrynu, ve městech plukovníci, setníci, atamani i jesaulové vítali a doprovázeli koňmo s prapory, a ve městech pěší se zbraněmi na přivítanou stříleli z děl...“⁷⁵

Po čtrnáctidenním putování Ukrajinou dorazilo poselstvo 16. dubna do Čyhyrynu, kde již bylo očekáváno hejtmanem s celou kozáckou staršinou. Ruského vyslance čekal nelehký a delikátní úkol vést jednání se vzbouřeným poddaným svého současného spojence tak, aby Moskva neupadla v podezření, že se chce s kozáky spojit proti Rzeczi Pospolité. Moskva nemohla riskovat a otevřeně se vrhnout do pochybného dobrodružství se vzbouřenými kozáky, to by znamenalo válku z Rzeczi Pospolitou. Na druhé straně se zde objevila lákavá příležitost využít eventuálního polského oslabení. Riziko ale bylo příliš velké. Povstání mohlo skončit stejně jako ta předchozí a Rzeczi Pospolita by nakonec vyšla z války posílena. Jediné co Moskva mohla a také byla na jaře 1649 ochotna učinit bylo

72 Popis cesty na Ukrajinu a jednání s Chmelnickým od okamžiku carova rozhodnutí o vyslání poselství 13. března 1649 až po 12. květen podal Unkovskij ve své písemné zprávě carovi. *Istoria Ukraini v dokumentach i materialach*. Tom III, dok. 129, s. 159–174.

73 Tamtéž, s. 159–160.

74 G o l o b u c k i j , V. O.: *Diplomatičeskaja istorija*, s. 180.

75 *Vossojedinenie*, Tom II, dok. 60, str. 148.

snažit se udržet situaci pod kontrolu a získat zdroj zaručených a spolehlivých informací.

Unkovskij přicestoval na Ukrajinu v přelomovém období. Příměří uzavřené před několika měsíci již bylo minulostí a obě znepřátelené strany se nepokrytě chystaly k válce. Nemohl se spoléhat, že jeho pobyt v Čyhyrynu zůstane Polákům utajen. V náročných, týden trvajících jednáních, musel postupovat velice opatrně, aby jakýmkoliv náznakem nevzbudil ve Varšavě podezření, že se Moskva chystá kozáky vojensky podporovat. Rokování polských královských komisařů s kozáckou staršinou v čele s hlavním vyjednavčem Adamem Kisielem skončila neúspěšně. Moskva o tom však nebyla informována, o konečném výsledku mohla jen spekulovat. Bylo nutné zjistit přesný obsah těchto jednání, sílu polské armády a její připravenost k válce.

První den předal slavnostně hejtmanovi carovu listinu, podle níž jsou snahy kozáků o připojení k Moskvě a nechuť žít s Poláky v jednom státě nahlíženy s pochopením, je však naprosto vyloučena jakákoliv vojenská pomoc, neboť Moskva uzavřela s Polskem mír. Unkovskij dal Chmelnickému jasně najevo, že car přijme kozáky za svoje poddané a schválí připojení Ukrajiny k Rusku jedině tehdy, když si jej kozáci sami na Polácích vydobudou, ať již vojensky nebo dohodou. K tomu je však možná jenom jedna cesta „...bez narušení věčného míru...“⁷⁶ Ze strany Moskvy se jednalo o úhybný manévr. Rozhovory s kozáky byly příliš ožehavou záležitostí, než aby se udělala chyba s nedozírnými následky. Moskva neměla právo se kontaktovat se vzbouřenými poddanými polského krále a sebemenší chyba hrozila způsobit válku. Unkovského obavy nebyly zbytečné. Navzdory oboustranným snahám o co nejpřísnější utajení pronikaly informace o stále intenzivnějších jednáních na veřejnost. Spolehlivý přehled o stycích kozáků a Moskvy záhy získal Adam Kisiel, jenž měl na obsazeném území své informátory. Jeho zásluhou tak měla Varšava na jaře 1649 k dispozici přesné a zaručené zprávy o vývoji situace.⁷⁷ Zvýšený pohyb na hranicích a cesty kozáckých posád do Moskvy a zpět neunikly ani pozornosti velitelů vojenských posádek a starostů příhraničních měst. Ti ve svých zprvu zkrácených a nepřesných relacích varovali před nebezpečím z možného spojení Ruska a kozáků. Pozornost vzbudila početná výprava do Moskvy a po celém polsko-ruském pohraničí kolovaly zvěsti o spojenectví kozáků s moskevským carem a o jeho vstupu do války. V hlášení velitelů příhraničních vojenských posádek se objevují zprávy o ohlasu jaký povstání vzbudilo v ruské příhraničí jehož obyvatelé se netajili svými sympatiemi k povstalcům.⁷⁸

Nemalou roli sehrály i dynastické plány Romanovců. Smrt krále Vladislava IV. uvolnila polský královský trůn a ruský car Alexej Michajlovič se rozhodl ucházet o kandidaturu na uprázdněný královský stolec. Z taktického hlediska by proto nebylo nejvhodnější podporou kozáků popudit polskou šlechtu, která měla

⁷⁶ *Vossojedinienie*, Tom II, dok 58, s. 141.

⁷⁷ *Dokumenty B. Ch.*, dok. 87 a 88, s. 230, 232.

⁷⁸ *Dokumenty B. CH.*, dok. 77, s. 207.

nového krále volit. V případě, že by volba ještě neproběhla, měl Unkovskij vysondovat, nakolik reálná by byla kandidatura moskevského cara na polský královský trůn a zajistit podporu Chmelnického. Požadoval po Chmelnickém, aby vyslal do Varšavy své lidi, kteří by měli intervenovat u polských a litevských pánů ve prospěch carovy kandidatury.⁷⁹ Úsilí pravoslavného ruského cara usednout na uvolněný trůn v zemi, kde měla katolická církev dominantní politický i kulturní vliv, nemělo příliš šancí na úspěch. Očekávání, že by Chmelnický byl tím nejvhodnějším zástupcem moskevských zájmů ve Varšavě, také nebylo reálné. Je nepravděpodobné, že by v Moskvě nevěděli o volbě Vladislavova bratra Jana Kazimíra králem, která proběhla již v listopadu loňského roku. Zmínky o královské kandidatuře lze chápat spíše jako záminku, jako alibi pro jednání s kozáky. Vždy se dalo tvrdit, že car nesledoval nic jiného, než že se pokoušel využít kozáky jako prostředníky.

Zcela samostatnou kapitolu v jednání tvořila tatarská otázka. Pro kozáky byla spolupráce s Krymem nezbytná.⁸⁰ Aby uklidnil ruské obavy, Chmelnický tvrdil, že má na Tatary značný vliv, takže může Rus uchránit před jejich vpádem a drancováním.⁸¹ Neochota Moskvy vstoupit do války s Rzeczí Pospolitou Chmelnického rozladila. Car mu vlastně ústy svého posla sděloval, že si má pomoci sám, že od Rusů může očekávat pouze morální podporu.⁸² Argumentuje tvrzením, že připojením Ukrajiny nebude „věčný mír“ porušen, neboť kozáci si svoji svobodu již vybojovali.⁸³ Soužití s Poláky v jednom státě není již možné a dokud si nevybojují svobodu, války neskončí.⁸⁴ Kozáci polským snahám a návrhům na mírové řešení konfliktu nedůvěřují. Jedinou cestou je odtržení od polsko-litevského soustátí.⁸⁵ Přejí si nezávislost Ukrajiny a to v hranicích Kyjevské Rusi.⁸⁶ Unkovskij se snažil hejtmanovu rozmrzelost utišit příslibem hospodářské pomoci.⁸⁷ Na Ukrajině hrozil kvůli vojenským operacím, prováděným takřka po celý rok včetně žní, hlad a car povolil, že Ukrajinci mohou na území ruském území volně nakupovat chléb a sůl a ostatní zboží.⁸⁸ Účelové odkazy na společné středověké dějiny se v průběhu vyjednávání objevily ze strany Chmelnického vícekrát. Nelze jim však přisuzovat větší váhu, než-li si zasluhují. Hejtman zkoušel všechny možnosti, které se nabízely, a historie v tomto případě sloužila spíše jako účelový nástroj při prosazování politického programu.

79 *Vossojedinenie*, Tom II, s. 139–141.

80 Tatarský chán mu předal dopis od polského krále, v němž je přemlouván k opuštění kozáků. *Vossojedinenie*, Tom II, dok. 58, s. 154.

81 *Vossojedinenie*. Tom II, dok. 58, s. 155.

82 *Tamtěž*, Tom II, dok. 60, s. 150.

83 G o l o b u c k i j , V. O.: *Diplomatičeskaja istorija*, s. 182.

84 *Vossojedinenie*. Tom II, dok. 58, s. 153.

85 *Tamtěž*, Tom II, dok. 58, s. 153–154.

86 *Tamtěž*, Tom II, dok. 58, s. 154.

87 *Tamtěž*, Tom II, dok. 58, s. 182.

88 *Tamtěž*, Tom II, s. 153.

Rozhovory v Čyhyrynu skončily 22. dubna. Unkovskij však neměl v úmyslu odcestovat ihned do Moskvy, na zpáteční cestě projel velkou část Ukrajiny a hovořil s příslušníky různých vrstev ukrajinské společnosti. Ve svém spisku určeném carovi popisuje a shrnuje své dojmy z pobytu na Ukrajině. Záporožští kozáci, stejně tak jako ostatní účastníci povstání, se nebudou chtít vzdát vybojovaných práv a svobod. Kozáci touží, aby jejich případné postavení bylo rovno postavení donských kozáků.⁸⁹

V souvislosti s nadcházející vojenskou kampaní se zintenzívnily žádosti o ruskou vojenskou pomoc.⁹⁰ Chmelnický Unkovskému příliš nedůvěřoval, obával se, že může úmyslně či neúmyslně zkreslovat pravdu o kozácích a vyslal na Rus zvláštního posla: „...a aby vaše carské veličenstvo nejenom od svých, ale i od našich vyslanců o všem bylo vyrozuměno, vyslali jsme pana Fedora Vyšňjaka, plukovníka čyhyryňského, aby s vaším carským veličenstvem ústně pohovořil...“⁹¹ 5. června 1649 byl Vyšňjak přijat carem a byla mu předána listina pro Chmelnického. V listě, jenž se svou formou liší od předchozích carských dopisů psaných záporožským kozákům,⁹² car kozáky milostivě pochválil za jejich dobré přání stát se jeho poddanými⁹³ a slíbil, že všichni, kteří budou nuceni prchnout z Ukrajiny do Moskevského státu, mají být beze všech problémů přijati.⁹⁴ Upozorňuje ale na „věčný mír“, který musí zůstat zachován, polský král musí „...hejtmana a celé vojsko záporožské učinit svobodným...“ Jedině tehdy přijme kozáky za své poddané.⁹⁵ Ani tentokrát se kozákům nepodařilo přesvědčit cara, aby poskytl vojenskou pomoc. Válečné operace na Ukrajině byly v plném proudu a car se rozhodl vyčkat jak se situace vyvine.

Snaha získat vojenskou či politickou podporu některé mocnosti byla od počátku povstání jedním z charakteristických rysů Chmelnického politiky, jenž chtěl touto cestou docílit „internacionalizace“ ukrajinské otázky. Uvědomoval si, že povstání může být úspěšné jedině tehdy, promění-li se z dosud vnitřní záležitost polského státu v záležitost mezinárodní. Prvním krokem k uskutečnění tohoto záměru bylo uzavření spojenectví s Tatarsy, kteří i přes všechny vzájemné rozpory, zrady a nespolehlivost zůstali až do roku 1654 jediným spojencem kozáků ochotným podpořit je vojensky.

V prvních měsících povstání, v létě a na podzim roku 1648 ztroskotaly všechny kozácké pokusy o sblížení na nezájmu a obavách carského dvora. Moskva neměla příliš na výběr a byla nucena respektovat reálný poměr sil ve východní Evropě. Cena, kterou by musela zaplatit za vstup do války po boku nevyzpytatelných kozáků a obávaných a nebezpečných Tatarů, mohla být příliš vysoká.

89 Tamtéž, Tom II, s. 160.

90 *Dokumenty B. Ch.*, dok. 58, s. 115.

91 *Dokumenty B. Ch.* dok. 60, s. 117–118.

92 G o l o b u c k i j , V. O.: *Diplomatičeskaja istorija*, s. 199.

93 *Vossojedinenie*. Tom II, dok. 90, s. 208–209.

94 Tamtéž, Tom II, s. 209.

95 Tamtéž, Tom II, s. 208–209.

Rzeczni Pospolita byla silnější a válka s ní mohla skončit vojenskou a politickou katastrofou.

Svůj negativní postoj zmírila Moskva na přelomu let 1648–1649. Nemalý podíl na jejím rozhodnutí, začít s kozáky vyjednávat měl pravděpodobně neočekávaný vývoj válečných událostí na Ukrajině. „Oteplení“ v rusko-ukrajinských vztazích neznamenal úmysl Ruska válčit s Poláky. Na jaře roku 1649 jakékoliv ozbrojené vystoupení nepadalo do úvahy. Hrozily nové boje vzbouřenců s polskou armádou a nechat se za této situace, kdy je konečný úspěch povstání v nedohlednu vtáhnout do války, by bylo neprozřetelné. Carský dvůr potřeboval informace. Zaručené a pravdivé informace o skutečném dění na Ukrajině Moskva neměla, a každý podobný krok byl pro ni krokem do neznáma. Co platilo na podzim 1648, nemuselo platit na jaře 1649, obzvlášť když na veřejnost pronikly zprávy o příjezdů královských komisařů do Perejaslavi, kteří přijeli s nabídkou míru.

Vyslání Unkovského poselstva do Čyhyrynu v první polovině roku 1649 znamenalo zcela zásadní zvrát v rusko-ukrajinských vztazích. Nepřišel znenadání, již přijetí Mužylovs'kého k audienci bylo nepochybným diplomatickým úspěchem. Byť se může zdát, že jednání nepřinesla vzbouřeným kozákům žádný hmatatelný výsledek, opak je pravdou. Vztahy byly navázány a Moskva poskytla formou různých úsluh, jako byl volný pohyb ukrajinských kupců, povolení překračovat hranice a bez povolení vstupovat na ruské území apod. povstalcům podporu. Země se nacházela v těžké izolaci a poničena válkou, své vykonaly i přírodní pohromy (sarančata, jejichž pustošivé nálety nejsou v těchto oblastech ničím výjimečným) a otevření trhu s rozsáhlou, surovinami a zdroji bohatou zemí bylo vítanou pomocí. Uznání kozáků jako partnerů s nimiž lze jednat a uzavírat dohody dávalo do budoucna naději na rozšíření spolupráce i ve vojenské oblasti. Žádosti, adresované ruskému caru v nichž se kozáci chtějí stát jeho poddanými nebyly odmítnuty, nýbrž pouze zkorigovány. I to se jeví jako pokrok, uvědomíme-li si, že po více než půl roku byly kozácké pokusy o navázání bližších styků ignorovány. Počínaje dubnem 1649 se schůzky kozáckých představitelů se zástupci moskevského cara staly pravidlem a již nikdy nemělo dojít, až na výjimky k jejich přerušení.

DIE BEZIEHUNGEN ZWISCHEN BOHDAN CHMEL'NIC'KIJ UND MOSKAU IN DEN JAHREN 1648–1649

Die Arbeit widmet sich den gegenseitigen Beziehungen zwischen den Kosaken und dem Moskauer Staat im ersten Jahr des gegen die polnische Zentralregierung gerichteten großen Kosakenaufstandes (1648–54), von den ersten Kontaktversuchen der Kosaken bis zum Abschluß des Zborow-Abkommens im August 1649. Das Bündnis zwischen Kosaken und Moskau wurde bald zum Gegenstand von verschiedenen Vermutungen und Interpretationen. Die ständige Aktualisierung der Problematik macht eine objektive, durch politische und ideologische Diskussionen geprägte Auswertung unmöglich. Jede Zeit trug ihre eigene Auffassung in diese Problematik. Eine große Rolle spielten auch die ideologischen Ausgangspunkte und die nationale Abstammung der einzelnen Forscher. Zu dieser Problematik nahmen russische, polnische und ukrainische Historiker verschiedene Positionen ein.

Der Führer des Aufstandes der Kosakenhetman – Bohdan Chmel'nic'kij war sich von Anfang an dessen bewusst, dass eine unentbehrliche Voraussetzung für den Erfolg das Gewinnen eines starken Verbündeten ist. Er wollte auf diese Weise die „Internationalisierung“ der ukrainischen Frage erreichen und dadurch die inneren Angelegenheiten von Polen – Litauen zu einem internationalen Problem umkehren. Er versuchte deswegen, Kontakte zu allen potentiellen Feinden von Polen – Litauen anzuknüpfen, unter denen Moskau eine vornehmliche Stelle einnahm. Zum ersten Versuch für ein Anknüpfen von Kontakten kam es im Juni 1648. Chmel'nic'kij nutzte die Lage aus und schickte dem Moskauer Zaren Michail ein Schreiben. Er teilt ihm den Tod des polnischen Königs Wladislaw IV. mit und ersuchte ihn, dass er die Kosaken als seine Untertanen annimmt. Der erste Versuch mißlang. Erfolgreich waren die Versuche weder im Sommer noch im Herbst 1648. Moskau hatte eigentlich keine andere Wahl. In der ersten Hälfte des 17. Jhs. führte es zwar mit Polen einige unerfolgreiche Kriege und es konnte sich die Schwächung des Polnischen Königreichs zunutze machen. Es musste jedoch die Machtverhältnisse in Osteuropa respektieren. Der Eintritt in einen Krieg an der Seite der Kosaken und Tataren konnte für Moskau gefährlich sein. Statt Vergeltung und Genugtuung für die verlorenen Kriege und Gebiete konnte eine militärische und politische Katastrophe kommen.

Nach den siegreichen Schlachten bei Zborow und unter Korsun und nach dem unverhofften Tod von Wladislaw IV. beherrschten die aufständischen Truppen die ganze Ukraine. Im September 1648 zog das Kosakenheer ins Binnenland Polens und belagerte Lemberg und Zamość. Im November 1648 griff Chmel'nic'kij erfolgreich zu Gunsten der Wahl von Jan Kazimierz zum neuen polnischen König ein. Bei seiner triumphalen Heimkehr nach Kiew Ende 1648 wurde Chmel'nic'kij von begeisterten Menschenmassen als Befreier der Ukraine von der polnischen Botmäßigkeit begrüßt. In dieser Zeit kommt es wahrscheinlich allmählich zur allgemeinen Wende in seiner bisherigen Politik Polen gegenüber. Er hörte auf, Interesse an einer friedlichen Regelung des Krieges zu haben und bemühte sich, die höchst mögliche Unabhängigkeit zu erhalten. Nach dem Versagen der Verhandlungen mit dem königlichen Gesandten Adam Kisiel in Perejaslav im Februar 1649 begannen wieder Truppenbewegungen. Der Höhepunkt von ihnen war die Belagerung von Zbaraz und der Abschluss der Abkommen von Zborow im August 1649.

Während seines Aufenthaltes in Kiew nutzte Chmel'nic'kij die Anwesenheit des Jerusalemer Patriarchen Paisij in der Stadt und ersuchte ihn, eine Vermittlerrolle zwischen ihm und der Zarenregierung zu spielen. Zusammen mit ihm wurde auch der Kosakenbote Muzylovskij nach Moskau geschickt. Die Deputation war erfolgreich. Unter dem Einfluss der unerwarteten Entwicklung der Kriegereignisse begann Moskau an der Wende der Jahre 1648-49 seine höchst negative Stellung zu ändern. Das Aussenden einer Deputation von Unkovskij zu Chmel'nic'kij 1649 bedeutete eine grundlegende Wendung in den russisch-ukrainischen Beziehungen. Es handelte sich zweifellos um einen diplomatischen Erfolg der Aufständischen. Beziehungen wurden angeknüpft. Moskau unterstützte in Form von verschiedenen Erleichterungen, wie z. B.

Bewegungsfreiheiten für ukrainische Kaufleute, die Genehmigung, die Moskauer Grenzen ohne Genehmigung zu überschreiten usw., die Kosaken

Die Kosaken konnten zwar nicht mit einer militärischen Hilfe von Moskau rechnen. Moskau erkannte sie jedoch als Partner an, mit denen verhandelt werden kann, mit denen Abkommen abgeschlossen werden können, was für die Zukunft die Hoffnung gab, dass die Zusammenarbeit auch auf militärischem Gebiet erweitert werden kann. Die an den Zaren gerichteten Gesuche, in denen die Kosaken seine Untertanen werden wollten, wurden nicht abgewiesen, sondern korrigiert. Es handelt sich um einen wirklichen Erfolg, wenn man dabei in Betracht zieht, dass die Versuche der Kosaken, Beziehungen anzuknüpfen, mehr als ein halbes Jahr ignoriert wurden. Von April 1648 an wurden die wechselseitigen Begegnungen zwischen Kosakenboten und Vertretern des Moskauer Zaren gang und gäbe und es sollte, bis auf Ausnahmen, nie zu ihrer Unterbrechungen kommen.

